

Марина КАФТАН
Олександра КОЗОРОГ
Ірина КОСТЮК
Володимир СЕЛІВАНЕНКО
Ігор ЦЕУНОВ

УКРАЇНА І СВІТ: вступ до історії та громадянської освіти

Методичні матеріали для пілотування
у 5 класах експериментальних закладів
загальної середньої освіти

Уроки 5–8 (жовтень)

Схвалено для використання в освітньому процесі

Київ · Світич · 2021

Тема 3. Що об'єднує людей у спільноти та якими вони бувають

Урок 5. Чому і як виникають спільноти / громади

Навіщо і завдяки чому люди об'єднуються?

Обґрунтування і особливості заняття

Пропонований урок є першою частиною теми “Що об'єднує людей у спільноти та якими вони бувають” і має сприяти розумінню п'ятикласниками і п'ятикласницями того, які чинники впливають на створення людських об'єднань. Викладення цього розуміння подається на конкретних історичних та сучасних прикладах. Це надає учням можливість зрозуміти, що люди об'єднуються за місцем проживання, за родинними або професійними зв'язками, економічними або духовно-культурними інтересами.

На попередньому уроці учні вивчали поняття “родина” і “громада”. Головний акцент тоді робився на стосунках і ставленні одне до одного. На цьому уроці варто докладніше висвітлити поняття “громада” і “спільнота”, розширивши тлумачення цих доволі близьких за значенням слів. Важливо, щоб кожне поняття теми опрацьовувалося з огляду на семантичне наповнення. Це потрібно, щоб учні усвідомлено використовували лексику предмета і розвивали свою мовленнєву компетентність.

Для успішного накопичення елементів хронологічної та геопросторової компетентності важливо показувати на мапі географічні назви, подані в темі (це Європа, Північна Африка, Україна), та привчати до розуміння часових періодів, представлених у матеріалі. Від учнів не варто вимагати повторення географічних назв чи дат, які зустрічаються в матеріалах до уроку. Однак украй важливо від уроку до уроку звертатися до мап світу, Європи, України і лінії часу для вироблення звички локалізувати певні події або явища в часі та просторі.

Важливою складовою уроку є також **Крок 3**, матеріали якого присвячені прикладам утворення нових спільнот і громад у сучасній Україні. Вчителю слід наголошувати, що це лише окремі приклади, а насправді їх дуже багато.

Урок передбачає як самотійну навчальну діяльність, так і роботу з допомогою вчителя.

<p>Урок має бути побудований так, щоб учні змогли досягти запланованих програмою очікуваних освітніх результатів завдяки певним видам навчальної діяльності. Пропоновані авторами види навчальної діяльності можуть змінюватися вчителем у конкретному класі на прийнятніші. Пропонований зміст</p>	<p>Чому і як виникають спільноти / громади. Як походження, місце проживання, заняття і погляди об'єднують людей</p>
<p>Очікувані результати навчання</p>	<ul style="list-style-type: none"> — аргументувати потребу спільних правил і законів, а також необхідність їх дотримуватися; — пояснювати, як людина своєю діяльністю впливає на різні спільноти і державу; — наводити приклади впливу діяльності людини на навколишнє середовище в часі та просторі, взаємодії людини і природи; — виокремлювати основне і другорядне в тексті; — пояснювати і доцільно застосовувати терміни, поняття, які вживаються в запропонованих джерелах; — формулювати запитання різного типу до тексту / медіатексту, візуальних джерел
<p>Пропоновані види навчальної діяльності</p>	<ul style="list-style-type: none"> — формулювання запитань до тексту; — створення асоціативних схем на навчальному матеріалі теми; — укладання переліку ознак, які об'єднують людей у спільноти; — обговорення чинників, що впливають на розвиток спільнот / громад;

	<ul style="list-style-type: none"> — наведення прикладів, як дотримання колективно встановлених правил пов'язане з безпекою та розвитком суспільства; — пояснення взаємозв'язку людини і спільноти за допомогою ключових слів, візуальних засобів
<p>Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми</p>	<p>Людина і суспільство. Людина і світ уявлень та ідей</p>

Хід уроку

Крок 1. Актуалізація вивчених раніше понять (до 5 хв)

Запитайте, що було найцікавішим і несподіваним на попередньому уроці, присвяченому ролі родини і громади.

Ймовірно, за умови ретельно виконаних завдань у класі учні звернуть увагу на те, що в різні часи родини відрізнялися одна від одної та створювалися з різних причин. Стимулюйте розуміння, що турбота і взаємна відповідальність є головними ознаками сучасної родини. Якщо учні ознайомилися зі спільними правилами, то коротко нагадайте про їх роль у житті будь-якої групи людей і громади зокрема.

Запишіть на дошці чи виведіть на екран тему уроку та ключове питання. Повідомте, що на цьому уроці ви розповідатимете про те, завдяки чому люди об'єднуються і яка різниця між поняттями “громада” і “спільнота”.

Нагадайте, що під час уроку вживатимуться географічні назви і згадуватимуться різні історичні дати, до яких поступово треба звикати.

Крок 2. Вивчення нового матеріалу (до 15 хв)

Варіант 1. Якщо ваші учні при звичаєні до групової роботи та представленні її результатів — об'єднайте їх у малі групи (за кількістю пропонованих сюжетів). Роздайте кожній групі по одному комплекту джерел (текст з ілюстраціями та запитаннями до них) або зверніться до **Завдання 1** у навчальному посібнику. Нагадайте правила роботи в групі та попросіть підготувати відповіді на пропоновані запитання. Оголосіть, що час роботи в групі — 7–8 хв. Поки учні працюють, на дошці чи великому аркуші паперу намалюйте таблицю. Така сама

таблиця є і в навчальному посібнику учнів (*курсивом позначені орієнтовні відповіді*).

Таблиця 1

Хто об'єднується	Коли і де	Чинник об'єднання	Чи були правила
<i>Первісні люди</i>	<i>Приблизно 10 тисяч років тому, Північна Африка</i>	<i>Спільне походження, місце проживання</i>	<i>Невідомо, але мусили бути, адже люди жили разом</i>
<i>Козаки</i>	<i>Україна, 14–16 ст.</i>	<i>Спільне заняття, потреба в захисті</i>	<i>Так, як і в кожному війську — дисципліна і підпорядкування</i>
<i>Купці</i>	<i>Європа, 14–17 ст.</i>	<i>Спільні економічні інтереси, спільне заняття — торгівля</i>	<i>Так, внутрішні правила, прописані і неписані</i>
<i>Братства</i>	<i>Україна, 16–18 ст.</i>	<i>Спільні погляди і заняття</i>	<i>Так, прописані внутрішні правила</i>
<i>Сучасні волонтери / учасники суспільних об'єднань</i>	<i>Україна, 21 ст.</i>	<i>Спільні погляди, спільна мета і діяльність</i>	<i>Внутрішня згода і неписані правила</i>

Запропонуйте кожній групі відповіді на запитання до кожної розповіді та одночасно заповнити таблицю.

Варіант 2. Якщо немає можливості організувати роботу в групах, роздайте на кожну парту по два комплекти джерел (або використайте навчальний посібник) і попросіть учнів у парах ознайомитися з історичним прикладами, звертаючи увагу на запитання до текстів і візуального матеріалу (до 8 хв). Потім запропонуйте учням обмінятися матеріалом та ознайомитися з ним (до 8 хв). Після індивідуального чи групового вивчення заповнюйте таблицю під час фронтального обговорення.

Варіант 3 (до 15 хв). Дайте учням тексти та візуальні джерела (без пропонованих запитань) і попросіть їх самостійно скласти просте і складне запитання до матеріалу (учні із початкової школи за програмою НУШ знають різницю між “тонкими” і “товстими” запитаннями). Попросіть кількох учнів на вибір озвучити запитання. Обговоріть, як цей матеріал пов'язаний із темою уроку і ключовим питанням.

Під час опрацювання матеріалу будь-яким способом допомагайте учням з незрозумілими словами, спонукайте допитливість і позитивний настрій на уроці.

Крок 3. Вивчення нового матеріалу (до 20 хв)

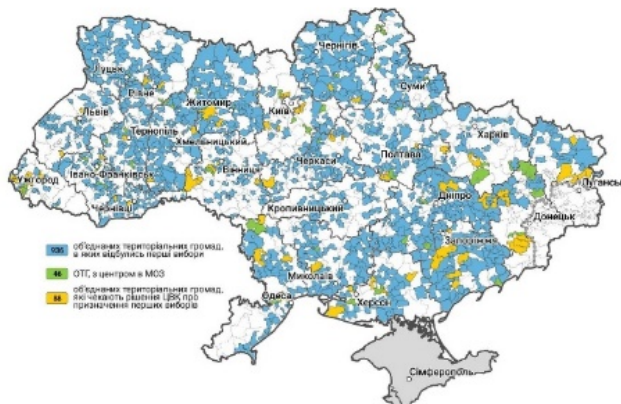
3.1. Запишіть на дошці слова

клас
школа
ОСББ
територіальна громада
громадська організація
народ

Запитайте, які з цих слів учні можуть пояснити або просто зустрічали їх. Можливо, деякі учні зможуть пояснити, що ОСББ — це Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, створене для того, щоб мешканці самостійно могли слідкувати за порядком у дворі та будинку загалом. Інші зможуть відповісти, що таке територіальна громада, і назвати, до якої належать вони.

3.2. Якими бувають сучасні спільноти. **Завдання 2 (п. 1)** не має викликати труднощів у п'ятикласників і п'ятикласниць. Спонукайте учнів самостійно виконувати завдання і записувати свої міркування. Звертайте увагу на тексти, вміщені на зображеннях інтернет-сторінок. Під час обговорення результатів роботи наголосіть, що люди, як і в давні часи, об'єднуються заради спільних завдань, зокрема господарських, з метою досягти колективних рішень. Також зауважте, що в наш час зростає кількість організацій за інтересами. Людей у цих об'єднаннях згуртовує не однакова професія чи місце проживання, а погляди і переконання.

Особливо ретельно опрацюйте з учнями поняття “територіальна громада”. За потреби і можливості покажіть їм мапу об'єднаних громад України та зверніть увагу на велику кількість об'єднань на території нашої держави.

Мапа об'єднаних громад України

3.3. Вплив громадян на владу. Також важливим для розуміння впливу громадян на владу є **Завдання 3**. На цьому матеріалі діти не лише можуть скласти уявлення про те, що спільноти / об'єднання / громади з допомогою своїх однодумців можуть впливати на владу, а й відпрацьовують уміння фокусувати увагу та формулювати запитання. Після того, як учні сформулюють кілька запитань, запропонуйте в парах порівняти їх і озвучити найвдаліше з їхнього погляду запитання.

Це завдання можна запропонувати виконати вдома, якщо на уроці на нього не вистачило часу. До нього обов'язково слід повернутися на уроках теми 5 “Життя в громаді”.

Крок 4. Підсумкове обговорення (до 5хв)

Поверніться до теми уроку та ключового питання “*Навіщо і завдяки чому люди об'єднуються?*”.

Варіант 1. Запропонуйте учням провести на уроці швидке самооцінювання власних досягнень. Попросіть висловлюватися, якщо вони можуть: а) відповісти на запитання “Навіщо?” і розповісти своїм батькам чи іншим дорослим; б) письмово відповісти на запитання “Завдяки чому?”.

Варіант 2. Методом незакінченого речення “Для мене сьогодні новим було...” / “Для мене сьогодні найцікавішим було...” спонукайте учнів озвучити основні елементи уроку.

Урок 6. “Велика” і “мала” батьківщина. Людство як велика громада

Моя батьківщина: якою вона буває?

Обґрунтування та особливості заняття

Це заняття відноситься до тем, важливих для розуміння усього блоку уроків, спрямованих на розвиток в учнів громадянських компетентностей.

Воно є логічним продовженням занять, в яких розглядаються питання самоідентичності учнів. Категорія батьківщини є важливою в логічному ряді: я – сім'я – громада і є частиною ідентичності людини. Те, який край, яку землю людина вважає своєю батьківщиною, — формує її як особистість. Національна складова ідентичності людини є надзвичайно потужною рушійною силою.

Під час заняття дітям необхідно дати розуміння того, що бувають “велика” і “мала” батьківщина. А також необхідно показати, що формування цього розуміння в кожній людині відбувається індивідуально. Люди різні та мають відмінні думки. Не обов'язково з цими думками погоджуватися, але необхідно бути толерантними до думок інших і при цьому мати власну позицію.

Завдання 1 створено з метою демонстрування можливих індивідуальних траєкторій людей. Тож люди, які народилися і росли в одних і тих самих умовах, можуть абсолютно по-різному сприймати концепт батьківщини. Протягом виконання завдання основний акцент робиться на виробленні власної позиції кожним учнем та ученицею.

Особливістю заняття є те, що під час нього розвивається і вміння учнів працювати з творами мистецтва як із джерелом знань. Під час дослідження мистецького твору на уроці історії учням доречно пропонувати дати відповідь на чотири запитання: що ви бачите? Який висновок ви можете зробити з побаченого? Чому ви робите саме такий висновок? Що ще ви можете помітити? Це коло, якщо дозволяє час, можна пройти кілька разів. Це дає можливість глибшої рефлексії та вдумливіших відповідей.

Характеризуючи “рвані” скульптури (**Завдання 2**), учень бачить перед собою скульптуру людини, яка має порожнечу всередині себе. Учень “пропускає” твір мистецтва крізь себе, емоційно співчуває персонажам і так доповнює скульптуру своїм внутрішнім сенсом. Наприклад, дітьми, які були вимушені переїхати з тимчасово окупованих територій, це може бути інтерпретовано як певна втрата. Подібна болюча інтерпретація може бути і в дітей, батьки яких

на заробітках. У першому випадку це втрата території, земель, які були “малою” батьківщиною, просторова пустка. У другому — це може бути інтерпретовано як тимчасова втрата близьких людей. З іншого боку, порожнеча — це можливість для наповнення новими сенсами. Переїзд, міграція — це відкриття нових можливостей, нагода почати життя з чистого аркуша.

У **Завданні 3** учні можуть упізнати близькі для них пейзажі. У цьому завданні підібрані радше приклади, а вчитель у кожному окремому випадку може підібрати ще картини залежно від регіону проживання. Тож, наприклад, у Карпатах це можуть бути гірські пейзажі, у центральній Україні — поля із пшеницею, сільські хати, у мегаполісі — міські пейзажі з багатоповерхівками тощо.

Завдання 4 створено для того, щоб учень та учениця могли висловити власне ставлення до батьківщини, продемонструвати, яку землю він чи вона вважають рідною для себе.

Завдання 5 може бути використано як один із варіантів домашнього завдання. Воно допоможе дітям відчувати власну причетність до “великої” батьківщини — України.

Темі “великої” батьківщини фактично присвячено лише одне завдання. У наступних уроках Україна, ставлення до неї постане як окрема тема.

Пропонований зміст	Що таке “велика” та “мала” батьківщина. У чому відмінність між “великою” та “малою” батьківщиною. Як може варіюватися розуміння батьківщини в різних людей
Очікувані результати навчання	— співвідносить дані мапи з іншими джерелами інформації (розповідь учителя, текст книжки тощо); — пояснює, як людина впливає на різні спільноти і державу своєю діяльністю; — формулює питання різного типу до тексту / медіатексту, візуальних джерел; — визначає способи власної співучасті в житті класу, закладу освіти, родини, місцевої спільноти
Пропоновані види навчальної діяльності	Практична робота з мапою та іншими джерелами інформації (розповіддю вчителя, текстом книжки тощо).

	<p>Пояснення і наведення прикладів впливу людини на різні спільноти і державу своєю діяльністю (з минулого і сучасності).</p> <p>Укладання плану розповіді про рідний край, батьківщину, світ.</p> <p>Добір прикладів подій з минулого і сучасності, які вплинули на утвердження незалежності й територіальної цілісності України.</p> <p>Проведення дослідження в групах про свою батьківщину з представленням результату у вигляді медіа-продукту, рекламного буклета, постера тощо.</p> <p>Практична робота з мапою.</p> <p>Робота з художніми творами, їхній критичний аналіз.</p> <p>Групове обговорення важливості батьківщини в житті людини.</p> <p>Укладання плану розповіді про рідний край, батьківщину, світ.</p> <p>Проведення дослідження в групах про свою батьківщину</p>
<p>Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми</p>	<p>Людина і суспільство</p>

Інформаційна довідка

Батьківщина може бути “малою” та “великою”. Від цього визначення залежить, як пишеться це слово — з маленької чи великої літери: Батьківщина — велика, батьківщина — мала. І “мала”, і “велика” визначаються через зв’язок з місцем народження людини, її дорослішанням і певним теплим емоційним почуттям.

Уявлення про батьківщину протягом історії зазнавало змін. Часто батьківщина напряму асоціюється з групою людей, які походять із однієї землі. Саме питання культури, єдиного ціннісного і соціального простору ставали важливими для людей.

Важливість приналежності до певної громади, ідентифікація себе як громадянина були важливою складовою ідентичності еллінів. Приміром, у Давній

Греції існувала практика вигнання зі спільноти — остракізм. У Давній Греції люди жили в незалежних містах-полісах. Бути мешканцем міста означало мати статус повноцінного громадянина. Ідентифікація малої та великої батьківщини тоді збігалася. Якщо людину питали, хто вона, то у відповідь чули ім'я та місце походження (а не “грек”).

Поступово світ змінювався, з'являлися машини. Завдяки технічним винаходам спілкуватися і подорожувати людям стало простіше. Розвивається друкарство, що зумовило появу засобів масової інформації (ЗМІ). Був винайдений паровий двигун, а пізніше — двигун внутрішнього згорання, що привели до інтенсивного розвитку транспорту. Чи всі люди за кордоном зрозуміють, звідки ви, якщо сказати, що ви мешканець Надвірної, Сміли чи Лозової? А якщо скажете, що з України, то зрозуміють набагато швидше? Поняття “малої” батьківщини просто є вужчим за поняття “великої”. Але ці поняття не є взаємовиключними.

Для певних людей важко визначити що є “малою” батьківщиною для них. Але всі доволі легко визначають свою “велику” батьківщину. І водночас люди на всій планеті відчують певну спільність і зв'язок. У всього людства є щось спільне, що об'єднує людей в одну громаду — факт народження на планеті Земля.

Хід уроку

Крок 1. Актуалізація знань (до 10 хв)

Нагадайте учням питання ідентичності, яке обговорювалося на попередніх заняттях. Що таке громада і яке місце в ній займає конкретна людина, сім'я. Спитайте в дітей, які в них асоціації з поняттям “батьківщина”. Результати опитування запишіть на дошці.

Крок 2. Вивчення нового матеріалу (до 15 хв)

Виконайте **Завдання 1**. Не стирайте з дошки результати опитування. Звіряйте відповіді учнів у навчальних посібниках із попередніми їхніми уявленнями, які зафіксовано на дошці. Після обговорення сформулюйте, що таке “велика” та “мала” батьківщина. Запишіть визначення на дошці.

Крок 3. Виконання Завдання 2, 3 (до 20 хв)

Індивідуальна робота учнів або колективна робота з евристичною бесідою про роль Батьківщини в житті кожної людини, міграцію. Учні можуть поділитися

власним життєвим досвідом: коли їм доводилося стикатися з міграцією (чи їхнім близьких людей).

Крок 4. Пояснення домашнього завдання (до 5 хв)

Варіант 1. **Завдання 4** дається як домашнє. Учень й учениця мають від-рефлексувати ту інформацію та емоції, які він і вона здобули протягом уроку, і сформулювати власний образ “малої” батьківщини.

Варіант 2. Як домашнє завдання можна розпочати підготовку до виконання колективного проєкту з дослідження історії власного краю. Захист проєктних робіт може відбуватися під час заняття 19 “Які історико-географічні регіони є в Україні та як вони сформувалися. Що таке ”мій край”, що входить до теми 10 “Історико-етнографічні регіони України”.

Тема 4. Якими людські спільноти були в минулому та є тепер

Урок 7. Якими були перші людські спільноти

Чому люди об'єднувались у перші спільноти?

Обґрунтування та особливості заняття

Тема перших спільнот є вкрай важливою та актуальною для всього інтегрованого курсу з історії та громадянської освіти. Це заняття має стати підготовчим для подальшого вивчення історії спільнот і громад.

Первісна історія — це галузь знань, яка дуже стрімко розвивається. Завдяки новим технічним можливостям і спільній роботі з фахівцями із суміжних галузей археологи постійно знаходять все нові й нові залишки життєдіяльності людей, і ці знахідки змушують по-новому подивитися на деякі сталі уявлення. Тому освітньою метою цього заняття є сформулювати певні уявлення щодо загального розвитку людства, людського суспільства в давнину. Важливо продемонструвати різноманітність історичних сценаріїв для різних територій і спільнот. Подана інформація в занятті є лише інтерпретацією та має стимулювати учнів до міркування, створення власних трактувань життя перших людських спільнот.

Особливістю заняття є те, що учні матимуть змогу уявити світ, що оточував первісних людей, їхнє ставлення до себе та світу. Ці уявлення ще не ґрунтуються на глибоких знаннях і розумінні, адже уроки в п'ятому класі поступово створюватимуть тло для подальшого вивчення історії. Завдання побудовані так, що спочатку учні зможуть ознайомитись із матеріальним світом, який оточував давніх людей.

Давні люди діяли в межах трьох основних суспільних форм: сім'я, община і плем'я.

У **Завданні 1** сформульовані функції сім'ї, общини і племені. Працюючи над ним, учні мають сформулювати визначення (у **Завданні 2**). А в **Завданнях 3, 4** — поміркувати над тим, як змінилося життя до та після сільськогосподарської революції. Унаслідок цих роздумів діти приходять до висновку про історичне значення подій — про те, що, власне, весь подальший розвиток людства ґрунтується на тому способі життя, який сформувався в період сільськогосподарської революції. Він проіснував без істотних змін аж до кінця XIX ст.

<p>Пропонований зміст</p>	<p>Якими були перші людські спільноти. Перші об'єднання людей: родова община, територіальна (сусідська) община, плем'я</p>
<p>Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми</p>	<p>Людина і природа; людина і світ матеріальних речей; людина і суспільство</p>
<p>Очікувані результати навчання</p>	<ul style="list-style-type: none"> — формулює запитання щодо можливого впливу певних подій на життя суспільства, окремих груп людей; — пояснює, як погляди і потреби людей сьогодні та в минулому пов'язані з подіями їхнього життя, станом суспільства; — виявляє чинники, що впливають на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій, клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів; — виявляє (з допомогою вчителя) і пояснює виклики, які стоять перед людиною, суспільством у різних природних середовищах; — описує і характеризує за певним алгоритмом пам'ятку природи, історії та культури

<p>Види навчальної діяльності</p>	<ul style="list-style-type: none"> — читання й обговорення тексту, переглядання візуальних матеріалів про перші форми людських спільнот; формулювання запитань до тексту, зображень; — виокремлення понять (ключових слів), які пояснюють вплив клімату, географічного розташування, доступу до природних ресурсів на спосіб ведення господарства, соціальний устрій; — укладання з допомогою вчителя таблиці можливих природних викликів і вірогідних способів реагування на них людини і спільноти; — використання пам'ятки історії та культури як ілюстрації способу життя людей у минулому; — створення логічної схеми з понять теми
-----------------------------------	---

Історична довідка

Час існування перших спільнот — це час кардинальної залежності людини від довкілля. Люди об'єднуються в спільноти заради виживання, легшого здобуття харчування, безпеки і необхідності продовження роду. Найпершими промислами людей було мисливство і збиральництво.

Найміцнішою складовою перших суспільств була сім'я. Вона складалася із чоловіка, дружини, дітей та, можливо, кількох близьких родичів. Повна незалежність сім'ї за давніх часів була неможливою передусім через економічні причини. У сім'ї самостійно могли виготовляти знаряддя праці, облаштовувати печеру або будувати житло.

Община мала функції передавання колективного знання (як в усній формі, так і через мистецтво). Об'єднання в общини також було необхідною умовою для організації полювання на великих тварин.

Племена утворювалися внаслідок об'єднання кількох общин. У племенах з'являлася спільна мова, вони захищали власну територію від зазіхань інших конкурентів.

Хід уроку

Крок 1. Актуалізація опорних знань (до 5 хв)

Вступне слово вчителя. Установіть зв'язок із попередньою темою. Можна почати з обговорення того, що батьківщиною всього людства є Земля. Людство поступово розселилося планетою, але має спільне коріння.

Крок 2. Вивчення нового матеріалу: поняття родини, общини, племені (до 15 хв)

Варіант 1. Запропонуйте виконати **Завдання 1** — прочитати текст і дати відповіді на запитання.

Варіант 2. Виконання **Завдання 2**. У цьому завданні запропонуйте учням роздивитися зображення і за ними описати життя людей в сім'ї, общині та племені.

Сформулюйте разом із дітьми визначення того, що таке “сім'я”, “община” і “плем'я”. Попросіть заповнити пробіли у визначеннях у навчальному посібнику (**Завдання 3**).

Сім'я — група людей, що складається з батьків, дітей та інших близьких кровних родичів, які живуть разом і які можуть виробляти *знаряддя* праці, будують *житла*, захищаються від хижаків та збирають їжу.

Община — група сімей, яка господарює на окремій мисливській території та разом *полює* на великих тварин, зберігає та примножує *знання*. Науковці вживають такі поняття, як *родова* та *сусідська* общини.

Плем'я — група общин, які контролюють і захищають певну *територію*, спільно *мігрують* до інших місць, мають схожу *мову* та *культуру*.

Крок 3. Закріплення нового матеріалу (до 10 хв)

Зверніться до **Завдання 4**. Воно передбачає розвиток навички прогнозування дітьми можливого розвитку подій або умов життя, зважаючи на певні відомі обставини. Виконувати завдання можна групами або індивідуально. Під час виконання завдання в учнів можуть з'являтися такі варіанти відповідей: “Як на життя давніх людей впливали такі обставини”:

— Природні умови (температура, кількість дощів):

Дощі, низька температура змушує людину ховатися до печери або ж будувати житло, шити одяг. Під час зміни місця проживання давній людині треба було шукати гарні місця, де є всі умови для будівництва нового житла або зручну печеру.

— Наявність хижаків:

Хижаки були небезпечними і люди були змушені використовувати вогонь, щоб їх відлякувати. Хижаки не пускали людей на певні території. Якщо хижаки зникали з певних земель (вимирали або мігрували), то люди займали ці території.

— Рослинність:

Від того, що росло на певній території, залежало, що люди їстимуть і збиратимуть. Вид рослинності безпосередньо впливав на весь тваринний світ: рослинами харчуються трав'яїдні тварини, а ними — хижаки. Відповідно, що більше рослинності, то більше тварин у певній місцині можна вполювати.

— Географічне положення (річка, гори, море):

Наявність води, мабуть, є найголовнішим чинником для вибору місця стоянки давніх людей. Але вони зупинялися не безпосередньо біля джерела, а трохи вище, щоб мати змогу контролювати територію довкола, зокрема слідкувати, як тварини приходять на водопій. Це дозволяло будувати успішну мисливську стратегію. У горах також можна було знайти прихисток у печері.

Крок 4. Вивчення нового матеріалу. Сільськогосподарська революція (до 10 хв)

Спираючись на інфографіку про сільськогосподарську революцію із **Завдання 5**, розкажіть про неї. Зверніть увагу на ключові зміни цього періоду. По-перше, завершення останнього льодовикового періоду: клімат приблизно 12 тисяч

років тому стає значно м'якшим (упродовж кількох тисячоліть було тепліше, ніж зараз) і вологішим. У районах зі сприятливим кліматом люди почали вирощувати рослини (пшеницю, ячмінь тощо) та селекціонувати їх — виводити нові сорти. Також вони розпочали одомашнення тварин. Осілість сприяла розвитку постійних поселень (надалі — міст), накопичення врожаю, розвитку торгівлі тощо. Людство винаходить колесо (не всюди), писемність, транспорт, гончарство. З'являються розподіл професій та соціальна ієрархія.

Після того, як ви ознайомили учнів із цими змінами, запропонуйте їм ще один раз відповісти на ті самі запитання, що й у **Завданні 4**, але тепер уявити, як новий спосіб життя вплинув на те, як давні люди давали собі раду.

Крок 5. Завершення уроку (до 5 хв)

Якщо ви встигаєте, то виконайте **Завдання 4** повністю на уроці. Можливі варіанти відповідей дітей: “Як на життя давніх людей після сільськогосподарської революції впливали такі обставини”:

— Природні умови (температура, кількість дощів):

Природні умови продовжили впливати на людину, як і раніше, але тепер уже не так сильно. Захист від негоди, низької чи високої температури можна було знайти в будинку. Зате особливості погоди впливали на врожай. У посушливі роки часто траплявся голод. Засуха могла зіпсувати плани на врожай і люди лишались голодними.

— Наявність хижаків:

Наявність хижаків вже не так лякала людей. Адже тепер вони огороджувались високим парканом. Тепер дикі тварини стали небезпекою для свійських тварин і людей, які їх тримали.

— Рослинність:

Безпосередньо від врожаю залежало, чи буде їжа в людей, чи ні. Також люди почали харчуватися одноманітніше — лише тим, що змогли виростити.

— Географічне положення (річка, гори, море):

Географічне положення і далі продовжує відігравати значну роль у житті людини. Залежно від місця постійного проживання можна було знайти додаткові промисли. Якщо люди жили на березі річки чи моря — це було рибальство, а якщо в горах, то полювання.

Якщо не встигаєте, то запропонуйте дітям виконати це завдання вдома.

Додатково можна запропонувати учням творче домашнє завдання — власне висловлювання на тему “Мій день як давньої людини до чи після сільськогосподарської революції”.

Якщо ви маєте додаткову годину на проведення уроків, можна влаштувати симуляцію торговельної площі “Давнє місто професій”. Учні спільно із вчителем заздалегідь вибирають місто, з’ясовують, які там могли бути професії, вибирають собі одну. На урок вони приносять щось, що могли би виготовити — примітивне знаряддя праці, глечик, прикрасу тощо. Кожен із торговців може виступити з рекламуванням свого товару, розповісти, як він його створив і кому збирається продавати. Щоби активність була ефективною, варто заздалегідь підготувати інформаційні довідки, якими учні можуть скористатися під час підготовки до заняття.

Урок 8. Села й міста в минулому і тепер

Чим відрізняються сучасні села й міста від тих, які були в минулому?

Обґрунтування та особливості заняття

Це заняття відноситься до тем, важливих для розуміння розвитку нашої цивілізації загалом. Спираючись на знання про те, як виникали, розвивалися і занепадали міста і поселення упродовж тисячоліть у різних регіонах, учні зможуть глибше зрозуміти причини та наслідки локальних подій в історії людства, вирізняти тенденції розвитку, прогнозувати можливий перебіг подій.

Тема “Села й міста в минулому і тепер” є основою для заглиблення в подальшому як у громадянознавчу тематику (зокрема усвідомлення причин появи правил і законів), так і у тематику, що стосується взаємин людини і влади (змістова лінія “Людина і влада”), відмінностей у структурі суспільства в різні історичні періоди (змістова лінія “Людина і суспільство”).

Тема відкриває широкі можливості для практичної роботи з різноманітними джерелами — від креслень (планування міст) до візуальних джерел (картини, світлини, відео) і текстових (спогади, кошториси, записи в щоденниках мандрівників, описи тощо).

Основним освітнім завданням заняття є дати учням загальне розуміння того, чому і як наша цивілізація обрала шлях розвитку через міста, які спільні риси є в людських поселень незалежно від часу їхнього створення / існування, як розвиваються міста, що таке урбанізація та якими є можливі подальші шляхи розвитку міст.

Робота над завданнями заняття сприятиме розвитку уявлень про загальну хронологію розвитку цивілізації, ознайомленню зі спільними рисами або відмінностями міст і сіл різних епох, розвитку просторової уяви та роботи з картою, навички робити і перевіряти припущення, намагатися прогнозувати подальший перебіг подій.

<p>Пропонований зміст</p>	<p>Села й міста в минулому і тепер. Чим відрізняються сучасні села й міста від тих, які були в минулому. Які зміни відбулися в житті людей. Тяглисть і зміни в історії міст і сіл</p>
<p>Очікувані результати навчання</p>	<ul style="list-style-type: none"> — наводить приклади історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні — топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо; — формулює запитання щодо можливого впливу певних подій на життя суспільства, окремих груп людей; — наводить приклади впливу діяльності людини на навколишнє середовище в часі та просторі, взаємодії людини і природи; — наводить приклади і пояснює призначення об'єктів громадського простору в минулому і сучасності; — описує перебіг історичних подій та визначає тяглисть в історичному процесі; — пояснює, як погляди та потреби людей сьогодні й у минулому пов'язані з подіями їхнього життя, станом суспільства; — добирає приклади, які розкривають поняття / терміни, що використовуються в межах теми; — використовує в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження; — добирає інформацію за заданими критеріями; — виокремлює основне і другорядне в тексті; — пояснює і доцільно застосовує терміни, поняття, які вжито в запропонованих джерелах; — формулює питання різного типу до тексту / медіатексту, візуальних джерел;

	— бере до уваги і зважає у власній поведінці на інтереси класної та інших спільнот, до яких належить
Пропоновані види навчальної діяльності	Пошук прикладів присутності минулого в сучасних селах і містах (топоніміка, архітектура і місця пам'яті, музейні експозиції, фольклор). Створення ілюстрацій, творчих робіт для пояснення впливу технічного прогресу на міста й села. Аналізування й обговорення тексту, візуальних матеріалів, музейної експозиції про вплив діяльності людини на навколишнє середовище в часі та просторі, взаємодії людини і природи. Укладання плану розповіді про об'єкти громадського простору в минулому та сучасності
Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми	Людина і природа. Людина і суспільство. Людина і влада. Людина і світ уявлень та ідей

Інформаційна довідка

Наша цивілізація від появи та популяризації осілості є культурою міста. Розвиток науки та технологій, філософської думки, культури, державного управління тощо відбувалося і відбувається у містах.

Надзвичайно цікавим є питання, чому люди взагалі перейшли до осілості? Чимало істориків вважають, що період, коли ми були збирачами і мисливцями — “золотий вік” людства. Начебто саме тоді людина була найбільш вільною та щасливою. До того, як свідчать дослідження, у перші кілька тисячоліть ті, хто обирав осілість, гірше харчувалися (оскільки їли лише те, що вдалося виростити і відтак мали обмежений раціон), серед них швидше поширювалися інфекційні хвороби, тому і помирали вони в середньому раніше. Начебто очевидних причин відмовлятися від постійних подорожей не було.

Більшість істориків дотримуються думки, що людські поселення утворилися внаслідок переважно економічної потреби — задля того, щоби спільно вирощувати продукти харчування, захищатися від ворогів, формувати торговельні відносини тощо. Однак нові археологічні дані поставили під сумнів винятковість такого

підходу. Результати розкопок свідчать, що найдавніші з відомих натеper міст виникали (приблизно 12 тисяч років тому) насамперед як релігійні центри, довкола яких поступово селилися люди та розбудовувалася інфраструктура. Оскільки писемних джерел з часів заснування цих протоміст не збереглося, археологи можуть тільки робити припущення, що це були за релігії. Але очевидно, що культура вже тоді відігравала надзвичайно важливу роль у розвитку суспільств.

Водночас із розбудовою міст, які були центрами не лише духовними — там концентрувалася і влада світська, і економічна — виникали і менші за розміром поселення, які тисячоліттями залишалися основною формою поселення людей, — села. У цих поселеннях також є влада, центр, але більшим є вплив самої громади. Село менш захищене від нападів ворогів, але має свої переваги. Приміром, меншу щільність заселення, завдяки чому не потерпає так сильно від епідемій і анти-санітарії. Надзвичайно важливою є і самозарадність. Містянин не може себе прогодувати. Він залежить від складної системи розподіленої праці, постачання продуктів харчування на міський ринок тощо.

Під час уроку зверніть увагу учнів на те, як змінювалася роль громадських просторів у містах у різні часи. У давньогрецькому полісі центром суспільного життя виступає агора (місце зборів), де триває активне політичне та громадське життя. У середньовічних містах центральна площа — це центр торговельної активності. А от із розвитком індустріалізації, у другій половині XIX ст., “серце” міста переміщується на вокзал. Залізничні подорожі кардинально міняють спосіб перевезення і людей, і вантажів. Змінюється темп міграції, активність і масштаб торгівлі тощо. На початку XX ст. доволі часто (особливо на наших теренах і в США) починають виникати нові міста (або бурхливо розвиватися маленькі містечка) довкола заводу чи фабрики. Їх ще називали містотворчими підприємствами. Запитайте в учнів, що вони вважають таким “серцем міста” зараз? Можливо, великі торговельні центри?

Зверніть їхню увагу на те, що зміни в способі існування і міста, і села — це постійний процес, і спостерігати його можна і нині. Наприклад, за часів юності їхніх батьків (або зрілості бабусь і дідусів) чимало людей вдавалися до так званої маятникової міграції — коли, приміром, з понеділка по п'ятницю людина живе в місті, а на вихідні та свята повертається до села. Або весь час вимушена подорожувати до сусіднього населеного пункту, бо там є робота. В останні роки, з розвитком інтернету та через тривалі карантини і локдауни весь світ масово переходить до віддаленої роботи, що міняє спосіб життя людей. Наприклад, громадські простори для відпочинку (парки, центри розваг, місця для прогулянок

і спільного проведення часу) починають відігравати важливішу роль, а от офісні центри починають занепадати, оскільки потреба в них сильно зменшується. Відтак люди почали обирати для життя віддаленіші від мегаполісів населені пункти, тому що їм більше не потрібно витратити багато часу на добирання до роботи. Але і це може виявитися тимчасовою особливістю, і за якийсь час з'явиться новий устрій життя або люди повернуться до попереднього.

Хід уроку

Крок 1. Актуалізація опорних знань (до 5 хв)

Повторіть із учнями, що змінилося в житті людства під час сільськогосподарської революції. Згадайте, як люди почали осідати й жити на одному місці.

Крок 2. Вивчення нового матеріалу. Міста і села в минулому і тепер (до 20 хв)

2.1. Чим відрізняються сучасні села і міста від тих, які були в минулому (до 10 хв).

Оголосіть тему уроку та ключове питання. Краще, щоб вони були записані на дошці чи виведені на екран.

Варіант 1. Розпочніть урок із фантазування. Зверніться до **Завдання 1**. Розкажіть, що зведення міст — це справа, до якої люди вдавалися в усі часи, і сучасність — не виняток. Причини, з яких виникають нові міста, можуть бути найрізноманітнішими. Але більшість міст виконують схожі функції. Запропонуйте учням виконати завдання в групах чи парах: одні обирають варіант 1, інші — варіант 2. Обговоріть їхні уявні міста і виявіть, що в них спільного.

Варіант 2. Роздрукуйте мапу вашого населеного пункту і роздайте для індивідуальної або групової роботи. Запропонуйте учням фломастерами або олівцями виділити на мапі важливі громадські місця і простори. Якщо ви у великому місті, то оберіть або центр міста, або той район, в якому розташована школа. Мета: зрозуміти, що в населеному пункті завжди є “серце”, центр, в якому розміщують об’єкти, важливі для всіх членів громади. Обговоріть результати, запишіть на дошці, які елементи виявилися однаково важливими для всіх учнів.

Примітка: учні можуть звернути увагу на школи, лікарні, торговельні центри, релігійні споруди, парки, залізницю. Зазвичай вони випускають із поля зору

“нецікаві” об’єкти, як-от: мерію чи будівлю суду. Можна звернути їхню увагу на важливість цих громадських просторів для функціонування населеного пункту.

Якщо є така можливість, знайдіть історичні мапи вашого населеного пункту, також роздрукуйте та порівняйте із сучасною: що змінилося, що ні? Чи залишилися на місці дороги, громадські простори?

2.2 (до 10 хв). Перейдіть до **Завдання 2**. Учні мають роздивитися зображення кількох міст, прочитати короткі описи історії початку їхнього існування та виокремити заняття містян (торгівля, управління, військова справа тощо). Заохочуйте і неочевидні відповіді — адже воїнів хтось мусив годувати, хтось виготовляв зброю, займався гончарством чи ткацтвом. Наголосіть, що хай би де утворювалося місто, у ньому має бути влада (адміністрація), інфраструктура (постачання води, вивезення сміття, різноманітні служби, які відповідають за підтримання життєдіяльності міста і безпеку), робочі місця, місця для збору людей тощо.

Крок 3. Вивчення нового матеріалу. Тяглість і зміни в історії міст і сіл (до 15 хв)

3.1. Тяглість і зміни в історії міст і сіл (до 7 хв). Опрацюйте з учнями текст із **Завдання 3** та запитання до нього або просто розкажіть про те, чим важливі міста, як у них зосереджуються влада, культурні осередки, релігійні центри. Поясніть, що міста у відносно незмінному стані проіснували декілька тисяч років — аж до наступної глобальної революції, промислової. Зверніть увагу на те, як міста змінюються із часом і що на це впливає. Зверніть увагу учнів на те, що технічний прогрес міняє не лише спосіб життя людей, а і ландшафт: прокладаються нові дороги, прорубаються тунелі в горах, переносяться річки, вирубаються ліси або висаджуються парки тощо. Тобто зазвичай до старого — того, що було, — додається нове. Також є елементи, які зберігають важливість упродовж усього цього часу (приміром, доступ до води, наявність влади тощо), а є такі, що з часом застарівають (наприклад, водогін у кожному будинку витіснив з міст громадські лазні).

3.2 (до 7 хв).

Варіант 1. Запропонуйте учням роздивитися зображення із **Завдання 2** і відповісти на запитання. Це завдання краще виконувати в групах або парах.

Варіант 2. Об’єднайте учнів у дві команди. Кожна з них має отримати великий аркуш (А1 / ватман) і фломастери. Група 1 має обговорити та створити ментальну мапу (або в інший спосіб візуалізувати: за допомогою схеми, елементарних

малюнків, “хмари” слів тощо) про те, що є особливостями життя в сучасному селі. Група 2 робить те саме, але про сучасне місто. Порівняйте результати, запропонуйте учням самостійно зробити висновки: що є подібного та відмінного між життям у сучасному місті та селі, чи є ці відмінності більшими чи меншими, ніж до початку промислової революції.